

УДК 37.017.7:373.8

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ГРОМАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Олена Жаровська, кандидат педагогічних наук, Комунальний заклад вищої освіти «Вінницька академія безперервної освіти».

ORCID: 0000-0002-4154-1458

E-mail: mova_m@ukr.net

*Розкрито поняття національної ідентичності як складової формування громадянської культури студентської молоді. Зазначено, що останнім часом в освіті визнається пріоритетним створення рівноправного, гуманного суспільства, уважного до викликів та потреб людини. У статті проаналізовано вживання понять «національна свідомість», «національна самосвідомість», «національна ідентичність» як синонімічних. Автор визначає педагогічні основи підготовки студентів до патріотичного виховання, котрі містять наступні положення: визначення мети підготовки – формування готовності студентів до патріотичного виховання; вибір форм і методів навчання та виховання з урахуванням нових вимог та завдань суспільства. **Ключові слова:** національна ідентичність; національна свідомість; патріотичне виховання; громадянська культура; громадянська освіта; громадянська освіченість; громадянська компетентність; громадянська активність.*

NATIONAL IDENTITY AS A COMPONENT OF THE CIVIL STUDENTS' YOUTH CULTURE

Olena Zharovska, Candidate of Pedagogic Sciences (Ph.D.), Public Higher Educational Establishment "Vinnytsia Academy of Continuing Education".

ORCID: 0000-0002-4154-1458

E-mail: mova_m@ukr.net

The concept of national identity as a component of the civic students' youth culture formation is revealed. It is noted that in recent decades, education is recognized as the main tool for creating a humane, equal and attentive to human needs society. The main tasks of education include the formation of values and the appropriate lifestyle for modern youth. According to the new approach, the focus is on political, legal and civic education. The article analyzes the use of the terms "national identity", "national self-identity" and "national consciousness" as synonyms, as they express the ability to focus on objects of the external world, and at the same time focus on states of inner spiritual experience themselves as a certain community (nation), awareness of its essential features and separation of "we" from "not we". The pedagogical bases of the students' preparation for patriotic education in the pedagogical university are defined and include the following provisions: achievement of the purpose of preparation – the formation of readiness of the future teachers for the patriotic education of students (is carried out on the basis of interaction of public and personal interests); appropriate teaching and education forms and methods selection in order to prepare future teachers for professional activities, taking into account the new requirements and objectives of society. Accordingly, the following aspects of the future teachers' readiness for patriotic education are singled out: moral and psychological, practical, which in their unity provide students with the necessary knowledge and skills, and form in them a value attitude to patriotism, and interest in patriotic education. The social order of modern

teaching is to raise the implementation of the educational process to a higher and qualitatively new level, to make an integral part of the educational process civic education, and the formation of national identity, tolerance, and values.

Keywords: *national identity; national consciousness; patriotic education; civic culture; civil education; civic education; civic competence; civic activity.*

Яскраво виражені глобалізаційні тенденції в усіх галузях розвитку сучасного соціуму передбачають зміну тенденцій та пріоритетів в усіх виявах становлення та життєдіяльності як на світовому рівні, так і на міжнаціональному та національному рівнях. Як зауважено у праці «Національна ідея і соціальні трансформації в Україні», глобалізація постає переважно як тотальний науково-технічний прогрес, який дозволяє суб'єктам отримати максимальний прибуток завдяки розвитку комунікацій, лібералізації торгівлі, стихійних економічних законів. Окрім вищезазначеного, відбувається стимулювання людей задля зближення та стандартизація життя з урахуванням трансформації й уніфікації національних культур, тобто змін на всіх життєвих рівнях [10, с. 202].

Нині необхідно звернути увагу на формування громадянської культури особистості, оскільки важливо актуалізувати поняття трансформації цінностей, особливо у студентської молоді; акцентувати на поняттях прав і обов'язків людей у перехідну епоху, розвитку національної ідентичності через збереження демократичних принципів, усвідомлення своїх обов'язків та толерантного ставлення до інших членів суспільства. Також актуальним стає розвиток таких якостей, як критичне мислення, відстоювання прав, інтересів, переконань. Тому важливо зацентувати на тому, що за період незалежності в Україні оновлюється зміст і підходи до впровадження патріотичного виховання, формування цінностей, що передбачають громадянську позицію студентської молоді.

В останні десятиліття виконано низку дисертаційних досліджень з проблем патріотичного виховання у різновіковому аспекті та за допомогою різних засобів: О. Абрамчук («Патріотичне виховання студентів вищих технічних навчальних закладів»); М. Качур («Патріотичне виховання молодших школярів»); С. Оришко («Патріотичне виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів»); М. Тимчик («Патріотичне виховання старших підлітків»); О. Стьопіна («Виховання патріотизму у студентської молоді засобами мистецтва»); Ю. Зубцова («Формування патріотичних якостей молодших школярів у взаємодії школи та сім'ї»); Т. Гавлітіна («Національно-патріотичне виховання підлітків в умовах позашкільного навчального закладу»); А. Максютів («Патріотичне виховання майбутніх учителів географії в процесі пошукової туристсько-краєзнавчої діяльності»); В. Мірошніченко («Теоретико-методичні засади патріотичного виховання майбутніх офіцерів-прикордонників»); О. Жаровська («Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету»).

Проблему виховання патріотизму молодого покоління розглядали І. Бех, В. Гонський, Г. Гуменюк, П. Матвієнко, В. Огнєв, І. Пилипів, Ю. Руденко, М. Павленко та ін. Окрім того, набуває актуальності питання розвитку, поточного стану і проблем національної ідентичності в сучасному українському суспільстві, що нині обговорюється досить гостро і певною мірою визначає поточну зовнішньополітичну та внутрішньополітичну ситуацію в Україні.

Мета статті – обґрунтувати поняття національної ідентичності як складової громадянської культури студентської молоді.

Розвиток сучасного громадянського суспільства в Україні потребує нових підходів щодо обґрунтування і реалізації нової парадигми виховання. Як зауважено у Концепції громадянського виховання, нині виникає потреба у визначенні його основних цілей, напрямів, змісту, форм і методів, котрі у практичному застосуванні дозволять ефективно забезпечити процес формування й розвитку особистості, органічно поєднуючи високі моральні цінності, як-от патріотизм, професійну компетентність, громадянську позицію, почуття обов'язку, самовідповідальність і відповідальність перед суспільством [2, с. 4].

Актуальність поняття національної ідентичності сучасної молоді розглядається через призму патріотичного виховання студентської молоді та зумовлюється водночас процесом становлення України як єдиної політичної нації. У праці «Громадянин для демократичної держави: стратегія виховання» [1] зауважено, що поліетнічна держава передбачає розвиток патріотичного виховання, покликаного сприяти цілісності, соборності України. При цьому важливо, щоб об'єднання різних етносів і регіонів відбувалось з урахуванням демократичних цінностей та свобод, котрі сприятимуть патріотичному вихованню та формуванню національної ідеї.

Останнім часом освіта посідає головне місце у створенні гуманного, рівноправного суспільства, уважного до потреб людини. Переважною більшістю провідних держав сформовано єдиний підхід до освіти, що слугує головним, базовим елементом трансформації суспільства; можливістю втілення у реальне життя власних уявлень щодо розвитку соціуму. До головних завдань освіти входить формування ціннісного ставлення та відповідного стилю життя сучасної молоді. Пріоритет надається політико-правовій та громадянській освіті. ООН визнано [1], що громадянська освіта має пронизувати всі галузі та вікові категорії, здійснюватися не лише через заклади освіти, а й через інші соціальні інститути, мати міждисциплінарний характер.

У США та країнах Західної Європи визнання пріоритетності політико-правових та громадянських знань замінило саму філософію освіти. Експертом з питань освіти К. Робінсон, автором книги «Школа майбутнього», сформульовано такі чотири цілі освіти: у соціальному плані освіта має сприяти активності і гуманності громадян; культурний план передбачає розуміння власної культури та поваги до багатоманітності інших культур; особистісний план передбачає взаємодію як із довколишнім, так і зі своїм внутрішнім світом; в економічному плані – економічна свобода і незалежність [1].

Нещодавно, у 2016 році, урядом схвалено Концепцію реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року, в якій головною проблемою визначено погіршення якості освіти. Окрім того, громадянська освіта не згадується взагалі.

Соціальне замовлення сучасному вчителю полягає у тому, щоб підняти здійснення освітнього процесу на вищий і якісно новий рівень, зробити невід'ємною складовою освітнього процесу громадянське виховання, формування національної ідентичності, толерантності, ціннісного ставлення, розвиток таких важливих якостей, як почуття обов'язку, відповідальності й дисципліни. Однак аналіз практики роботи

педагогічних закладів освіти України засвідчує, що у патріотичному вихованні студентів є нерозв'язані проблеми. Як свідчать результати проведеного дослідження, певна частина випускників педагогічних університетів не повною мірою володіє знаннями, уміннями та навичками з цього напрямку виховної роботи та індиферентно ставиться до неї, їй не повністю властиві ті ціннісні орієнтири, які сприяють вихованню аналогічних симптомокомплексів патріотичного плану в учнів [8, с. 626].

Питання щодо поточного стану, розвитку і проблем національної ідентичності українців нині розглядається досить гостро. Дискусії щодо національної ідентичності українців розгорнулися з новою силою протягом останніх 30 років. Формування національної ідентичності після здобуття Україною незалежності ускладнювалось різноманітними етнонаціональними і регіональними ідентифікаціями. Значна кількість людей жили в різних за національною визначеністю ціннісно-сміслових полях. Поняття «патріотизм», «національна самоповага» застосовувалися переважно в політичному дискурсі [8, с. 627].

Національна ідентичність формується тривало та суперечливо, це процес спорадичний, детермінований, окрім чинників соціоісторичного буття, зміною ролі еліти, націєтворчості якої не варто применшувати. Оскільки континуїтивність націєтворчого процесу передбачає тяглість корпоративної самосвідомості еліти, що трансформується відповідно до ідентифікаційних критеріїв та суспільних понять [6].

Науковці трактують поняття «громадянська культура» як почуття громадянської гідності, усвідомлення своєї належності до певної держави, здатність рішуче відстоювати суспільно-державні цілі, відповідальність та обов'язок [3, с. 137].

Тому поняття «національна самосвідомість», «національна свідомість», «національна ідентичність» розуміються як синонімічні, оскільки вони виражають можливість спрямовувати увагу на предмети зовнішнього та внутрішнього духовного досвіду через уявлення себе як певної спільноти, усвідомлюючи її сутнісні риси та відокремлюючи «ми» від «не ми».

Національна ідентичність, її ознаки розглядаються у праці Е. Сміта [15, с. 149]. Дослідник трактує національну ідентичність як глобальну та всепроникну, як таку, що пронизує життя індивідів майже в усіх сферах діяльності. Так, зокрема, у галузі культури національна ідентичність зреалізовується через цілу низку гіпотез і міфів, так само і в мові, у праві, у різних інституціях та церемоніях. Соціальний аспект вирізняє національні зв'язки через створення найповнішої спільноти, через загально визнані кордони, у межах яких зазвичай зреалізовується соціум. Так, наприклад, націю розглядають і як основну одиницю духовної економіки через осмислення теоретичних аспектів, так і ресурсів та вмінь.

На думку Е. Сміта [15, с. 150], нація і національна ідентичність стають єдиним визнаним джерелом «міжнаціональної» легітимності, вимагають, щоб політично громадяни належали саме їм. При цьому звертається увага на правильність системи держав. Передумовою порядку у спільноті держав розглядають націю як єдину нормальну одиницю політичної діяльності.

Національна ідентичність українців є реальною за умови її конституційно-правової, соціально-політичної основи з явною перспективою виходу за межі національного. Ідентифікація має звільнитися від зовнішньої національної необхідності. Це не означає знищення культурно-національного, проте це явище, на думку

С. Кисельова та А. Сальникової, має переважно регіональний характер [5]. Як громадянську чесноту С. Рябов розглядає патріотизм, котрий визначається позаполітичною, безумовною любов'ю до вітчизни, незалежно від того, який у ній зараз уряд, держава чи влада. Громадянська освіта, зауважує С. Рябов, сприяє формуванню особистості, яку вирізняють такі риси [14, с. 4]: відчуття власної гідності; критичне мислення; шанобливе та вимогливе ставлення до влади; шанування прав людини, уміння їх захищати; відданість демократичним цінностям; знання, визнання і дотримання законів; політична освіченість; виховання толерантності і готовності до компромісу; активна участь у житті соціуму.

Громадянська культура, на думку науковців [2, с. 16], формується в соціальному, педагогічному та особистісному аспектах. Громадянське виховання учнів трактують як спільну творчу діяльність, взаємодію вчителів, вихователів та їхніх вихованців, батьків. Така взаємодія стимулюватиме розвиток кращих громадянських чеснот через ефективне функціонування механізму ціннісної та нормативної регуляції поведінки особи та її участь у різноманітних громадянських відносинах. Кінцевим результатом очікується особистісний розвиток громадян, оптимізація громадянської міжособистісної взаємодії, наявність цілей, програм, методів та засобів досягнення такої діяльності.

Формування національної ідентичності великою мірою залежить від тих форм та методів виховної діяльності, котрі стимулюватимуть самоорганізацію, самоврядування молоді. Громадянське самовизначення потребує критичного мислення, творчості, усвідомлення власних світоглядних орієнтацій тощо.

Оновлений патріотизм може стати одним із факторів консолідації та розвитку суспільства, подолання багатьох негативних явищ сьогодення.

Патріотичні цінності мають унікальну здатність сполучати як особисті, так і суспільні інтереси. Патріотизм виступає в єдності духовності, громадянськості і соціальної активності особи, що усвідомлює свою нероздільність, нерозривність з Вітчизною, соціальну роль і значущість діяльності на користь її відродження та надійного захисту та усвідомлює потребу подальшої участі в суспільних і державотворчих процесах.

У «Педагогічному словнику» зазначено, що патріотизм – це любов до Батьківщини, відданість їй, готовність служити її інтересам, іти на самопожертву. Патріотизм виявляється у практичній діяльності, спрямованій на всебічний розвиток своєї країни, захист її інтересів. Виховання патріотизму у дітей розпочинається з виховання у них любові до рідної мови, культури народу та його традицій, поваги до сімейних реліквій, пов'язаних із трудовими сторонами життя предків, близьких родичів, земляків [11, с. 244].

Патріотична спрямованість являє собою формування творчої, ініціативної, національно свідомої особистості, котре вимагає такого змісту в освітньому процесі, що відображав би історичний, культурний спадок, символіку та природу рідного краю, а це в свою чергу слугувало би постійному духовному самовдосконаленню особистості, формуванню її інтелектуальних чи культурно-ціннісних якостей на основі створення освітньо-виховного середовища.

Одним з найбільш ефективних шляхів формування патріотизму як цінності є створення інтерактивного освітнього середовища, де студенти могли б проявляти себе як громадяни і патріоти, гармонійно проходити рівні самоідентифікації,

акумулюючи цінність патріотизму. У межах освітньої установи, зокрема педагогічного університету, можна спробувати створити таке середовище, яке формуватиме патріотичну позицію молоді.

У «Глумачному словнику сучасної української мови» [17, с. 960] пояснюється дефініція «середовище» як сукупність природних і соціально-побутових умов; оточення.

Довколишнє середовище здійснює прямий та опосередкований вплив на становлення, формування і розвиток особистості. Особистість, у результаті своєї взаємодії із середовищем, перетворює його та водночас змінюється сама. Усі компоненти, зокрема й особистість, що є включеною в середовище, взаємодіють між собою, взаємодоповнюють та збагачують один одного.

Розглядаючи середовищний підхід в історико-педагогічному аспекті, І. Ларисова говорить про поетапність його впровадження та виділяє такі етапи:

- природовідповідність: К. Ушинський, Н. Пирогов, Л. Толстой (друга половина XIX ст.);
- педагогічне середовищезнавство: В. Вахтерев, П. Каптерев, Н. Крупська, П. Лесгафт, С. Шацький (кінець XIX – початок XX ст.);
- педагогічні та психологічні умови організації середовища: Л. Виготський, М. Йорданський, А. Калашников, М. Крупеніна, А. Пінкевич, В. Шульгин (1920–1930 рр.);
- середовище як ланка тріади: «середовище – спадковість – виховання»: Б. Ананьєв, Т. Костюк, І. Шмальцгаузен, П. Блонський, А. Лурія (1940–1950 рр.);
- середовище перетворюється на основне поняття теорії виховання: В. Караковський, А. Куракін, Л. Новікова, В. Сухомлинський (1960–1970 рр.);
- психологія навколишнього середовища: Ю. Круусвалі, М. Хейдметс (1970–1990 рр.) [7, с. 493].

Формування громадянсько-гуманістичного типу патріотизму як цінності у сучасних студентів можливе за комплексного підходу до організації освітнього простору як інтерактивного середовища, сформованого довкола якої-небудь «референтної» ідеї (у нашому випадку це позитивно забарвлена національно-патріотична ідея). Таке середовище є комплексом сприятливих умов, що стимулюють мотивацію до патріотично направленої діяльності студентів, які одночасно є її учасниками, ініціаторами, організаторами і пропагандистами, і будується на принципах суб'єктності, активності, зацікавленості, добровільності. І тоді діяльність, направлена на формування патріотизму, набуває, на заміну стихійному, свідомого характеру.

В основі формування загальнонаціональної ідентичності, на думку дослідників [16, с. 304], мають бути такі принципи, як: патріотизм, любов до України; повага до представників інших націй; захист прав і свобод людини; високий рівень політичної і правової культури; розвиток громадянського суспільства.

Виховання студентів-патріотів у педагогічному університеті має здійснюватися з урахуванням принципів демократії, гуманізму, духовності, патріотизму, конкурентоздатності, толерантності, індивідуалізації, варіативності. Університет здійснює освітню діяльність на основі принципів історизму, координації та субординації, диференціації та інтеграції, комплексності та виконує соціально значущі функції – культурно-

освітню, регулятивно-виховну, організаційно-управлінську, комунікативну, соціально-інтегративну, соціально-трансляційну та функцію саморозвитку особистості та соціального наслідування.

Проблема професійно-педагогічної підготовки студентів педагогічного університету розв'язується з урахуванням різноманітних підходів: цілісного, системного, діяльнісного, особистісного та їхнього поєднання. Найдоцільнішим, на думку науковців [6], є інтегративно-діяльнісний підхід, який розглядається як система, цілісність якої досягається на основі інтеграції її складових. Патріотичне виховання зумовлюється змістовими характеристиками освітніх предметів, системою знань, котрі формують усвідомлення місця своєї спільноти серед інших світових спільнот.

Сутність поняття «патріотизм» пов'язується не лише з окремим політичним або моральним принципом і не лише з окремою моральною якістю особистості, а з інтегративністю її властивостей, що дозволяє розглядати патріотизм як невід'ємну складову соціально-морального спрямування особистості. Зміст цього поняття визначається його особливостями, до яких відносять його дійовий характер, ціннісну сутність, що «підіймає» патріотизм над будь-якими політичними гаслами. Основу патріотизму складають народність, почуття любові до Батьківщини [6].

Педагогічні основи підготовки студентів педагогічного університету до патріотичного виховання охоплюють такі положення: досягнення мети підготовки – формування готовності майбутніх учителів до патріотичного виховання студентів (здійснюється на основі взаємодії суспільних та особистих інтересів); вибір відповідних форм і методів навчання та виховання з метою підготовки майбутніх учителів до здійснення професійної діяльності з урахуванням нових вимог та завдань суспільства. Відповідно виокремлено такі аспекти готовності майбутніх учителів до патріотичного виховання: морально-психологічний, практичний, які в своїй єдності забезпечують студентів необхідними знаннями і вміннями та формують у них ціннісне ставлення до патріотизму, інтерес до патріотичного виховання. Під національною ідентичністю розуміють значущу і стійку систему уявлень, котра у суспільній свідомості сприймається через усвідомлення нації як соціокультурної спільноти, члени якої об'єднані загальною культурою, спільністю історичної долі, етнонаціональними традиціями, мовою. Національна ідентичність слугує могутнім чинником самоідентифікації, самовираження особистості [6].

Питання формування національної ідентичності як складової громадянської культури студентської молоді потребує одностайності з боку науковців та представників інших громадських та державних інституцій. Важливо, розглядаючи питання патріотичного виховання, громадянської освіти, сконцентруватися не на тому, що нас відрізняє, а на тому, що об'єднує нашу націю, аби забезпечити українське суспільство від стороннього впливу чи інформаційних атак. Тому вкрай важливо звернути увагу на вивчення культури та історії нашого народу як основоположних чинників формування самодостатньої молоді у вільній Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Громадянин для демократичної держави: стратегія виховання. URL: <https://od.org.ua/uk/%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4> (дата звернення: 18.04.2022).
2. Дерев'яно Н. П. Теоретичні засади формування громадянської культури учнів загальноосвітньої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Н. П. Дерев'яно; Луган. нац. пед. ун-т ім.

- Т. Шевченка. Луганськ, 2004. 20 с.
3. Кадомець А. О., Аксьонова В. І., Скловський І. З. Громадянська культура як феномен пробудження нації. *Методологія та технологія сучасного філософського пізнання*: матеріали III Міжнар. наук. конф. (Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса; Дніпропетровськ, 2016. С. 137–141.
 4. Каспрук В. В. Розмита національна ідентичність заважає українцям об'єднатися. URL: <https://glavcom.ua/columns/kaspruk/rozmita-nacionalna-identichnist-zavazhaje-ukrajincyam-objednatisya-438798.html> (дата звернення: 18.04.2022).
 5. Кисельов С., Сальникова А. Національна ідентичність українців. Дилема культурного і соціально-політичного. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 31–40. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11609/03-Kiselov.pdf?sequence=1> (дата звернення: 18.04.2022).
 6. Коломієць Т. В. Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/17.pdf> (дата звернення: 18.04.2022).
 7. Ларисова І. А. Педагогически комфортная среда как средство формирования творческой самореализации подростков во внеурочной деятельности. *Фундаментальные исследования*. 2011. № 12. С. 493–497.
 8. Нагорна Л. П. Ідентичність національна. *Енциклопедія історії України*. Т. 3: Е-І / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України; Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identichnist_nacionalna (дата звернення: 18.04.2022).
 9. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. № 2. 2003. С. 10–17. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11617/02-Nagorna.pdf?sequence=1> (дата звернення: 18.04.2022).
 10. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / Попович М. В., Єрмоленко А. М., Фадєєв В. Б. та ін. Київ: Український Центр духовної культури, 2005. 328 с.
 11. Педагогічний словник для молодих батьків / АПН України. Ін-т пробл. виховання, Держ. центр соц. служб для молоді; авт. колектив: Т. Ф. Алексєєнко, Л. В. Артемова, Н. І. Баглаєва. Київ, 2002. С. 244.
 12. Пойта Ю. Національна ідентичність українців: проблеми та виклики в аспекті українсько-російського воєнного конфлікту. URL: <https://cacds.org.ua/%d0%bf%d1%80%d0%b5%d0%b4%d1%81%d1%82%d0> (дата звернення: 18.04.2022).
 13. Роговець О. В. Громадянська культура як атрибут громадянського суспільства: ретроспективний аналіз. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/3696/1/%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C-2008-12\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/3696/1/%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C-2008-12(1).pdf) (дата звернення: 18.04.2022).
 14. Рябов С. Г. Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства. *Наукові записки НаУКМА*. 2004. Т. 31: Політичні науки. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8120/Riabov_Osoblivosti.pdf (дата звернення: 18.04.2022).
 15. Сміт Е. Д. Національна ідентичність. Київ: Основи, 1994. С. 149–183. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi08.htm> (дата звернення: 18.04.2022).
 16. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і принципи формування. Москва: НІСД, 2011. 334 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11040> (дата звернення: 18.04.2022).
 17. Тлумачний словник сучасної української мови: загальноживана лексика / за заг. ред. В. Калашника. Х.: ФОП Співак, 2009. 960 с.

REFERENCES

1. Hromadianyn dlia demokratychnoi derzhavy: stratehiia vykhovannia. URL: <https://od.org.ua/uk/%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0> [in Ukrainian].
2. Derev'ianko, N. P. (2004). Teoretychni zasady formuvannia hromadianskoi kultury uchniv zahalnoosvitnoi shkoly. *Extended abstract of candidate's thesis*. Luhansk [in Ukrainian].
3. Kadomets, A. O. (2016) Hromadianska kultura yak fenomen probudzhennia natsii. Kadomets, A. O., Aksonova, V. I., Sklovskiy, I. Z. (Eds.). *Metodolohiia ta tekhnolohiia suchasnoho filosofskoho piznannia: materialy III Mizhnar. nauk. konf.* (Odesa, 27 travnia 2016 r.). Odesa, Dnipropetrovsk, 137–141 [in Ukrainian].
4. Kaspruk, V. V. Rozmyta natsionalna identychnist zavazhaie ukraintsiam ob'iednatisia. URL: <https://glavcom.ua/columns/kaspruk/rozmita-nacionalna-identichnist-zavazhaje-ukrajincyam-objednatisya->

- 438798.html [in Ukrainian].
5. Kyselov Serhii, Salnykova Anastasiia. (2003). Natsionalna identychnist ukrainsiv. Dylema kulturnoho i sotsialno-politychnoho. *Politychnyi menedzhment*. 2, 31–40. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11609/03-Kiselov.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
 6. Kolomiets, T. V. (2009). Formuvannia natsionalnoi identychnosti yak chynnyka konsolidatsii suchasnoho ukrainskoho suspilstva. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/17.pdf> [in Ukrainian].
 7. Larisova, I. A. (2011). Pedagogicheski komfortnaja sreda kak sredstvo formirovaniia tvorcheskoj samorealizacii podrostkov vo vneurochnoj dejatel'nosti. *Fundamental'nye issledovaniia*, 12, 493–497 [in Ukrainian].
 8. Nahorna, L. P. (2005). Identychnist natsionalna. Entsyklopediia istorii Ukrainy. Smolii V. A. (Ed.) et al. NAN Ukrainy; Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Identychnist_nacionalna [in Ukrainian].
 9. Nahorna, L. P. (2003). Poniattia «natsionalna identychnist» i «natsionalna ideia» v ukrainskomu terminolohichnomu prostori. *Politychnyi menedzhment*, 2, 10–17. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/11617/02-Nagorna.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
 10. Natsionalna ideia i sotsialni transformatsii v Ukraini. (2005). Popovych, M. V., Yermolenko, A. M., Fadieiev, V. B. (Eds.) et al. Kyiv: Ukrainskyi Tsentri dukhovnoi kultury [in Ukrainian].
 11. Pedagogichnyi slovnyk dlia molodykh batkiv. (2002). APN Ukrainy. In-t probl. vykhovannia, Derzh. tsentr sots. sluzhb dlia molodi. Aleksieienko, T. F., Artemova, L. V., Bahlaieva, N. I. (Eds.) Kyiv [in Ukrainian].
 12. Poita Yurii. Natsionalna identychnist ukrainsiv: problemy ta vyklyky v aspekti ukrainsko-rosiiskoho voiennoho konfliktu. URL: <https://cacs.org.ua/%d0%bf%d1%80%d0%b5%d0%b4%d1%81%d1%82%d0> [in Ukrainian].
 13. Rohovets, O. V. Hromadianska kultura yak atrybut hromadianskoho suspilstva: retrospektyvnyi analiz. URL: [https://lib.iitta.gov.ua/3696/1/%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C-2008-12\(1\).pdf](https://lib.iitta.gov.ua/3696/1/%D0%A0%D0%BE%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D1%86%D1%8C-2008-12(1).pdf) [in Ukrainian].
 14. Riabov, S. H. (2004). Osoblyvosti hromadianskoi osvity u formuvanni politychnoi kultury perekhidnoho suspilstva. *Naukovi zapysky NaUKMA. Vol. 31: Politychni nauky*. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8120/Riabov_Oso_blyvosti.pdf. [in Ukrainian].
 15. Smit Entoni, D. (1994). Natsionalna identychnist. Kyiv: Osnovy, 149–183. URL: <http://litopys.org.ua/smith/smi08.htm> [in Ukrainian].
 16. Stepko, M. T. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i pryntsypy formuvannia. Moskva: NISD. URL: <http://resource.history.org.ua/item/11040> [in Ukrainian].
 17. Tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy: zahalnovzhyvana leksyka. (2009). V. Kalashnyka (Ed.). Kharkiv: FOP Spivak [in Ukrainian].